

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/55/84-89>

Elnura Qasimova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-5798-2892>
ulviyye.eliyeva.90.90@mail.ru

Günay Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-3138-0687>
gunaywamsaddinkizi@gmail.com

Türkan Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-7182-0283>
tutu.huseyn@gmail.com

Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlili

Xülasə

Frazeologiyani öyrənərkən frazeoloji vahidin semantikasını, stilistik və ifadəli çalarlarını öyrənmək lazım olduğu aydındır, lakin onun öyrənilməsində ən vacib aspektlərdən biri müxtəlif üslublu mətnlərdə istifadə imkanının nəzərə alınmasıdır. Tədqiqatın əsas məqsədləri: a) frazeoloji vahidlərin semantikasının formalaşması, müxtəlif üslublu mətnlərdə funksiyası məsələsinin qaldırıldığı tədqiqatçıların əsərlərini təhlil etmək; b) rus və Azərbaycan dillərinin frazeoloji vahidlərinin semantikasını və funksiyasını öyrənən əsərlərin əsas müddəalarını təqdim etməkdir.

Məqalədə nəzəri və empirik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Nəzəri metod tədqiq olunan problem üzrə elmi ədəbiyyatın təhlilini, empirik metod isə rus və Azərbaycan dillərinin frazeoloji vahidlərinin müşahidəsini əhatə edir. Rus dilinin frazeoloji vahidlərinin ənənəvi tədqiqi funksional-semantik aspektin istifadəsinə əsaslanır. Azərbaycan dili isə frazeoloji vahidləri semantik dərinliyi, milli-mədəni məzmunu və funksional çevikliyi baxımından ayrıca tədqiqat predmetinə çevrilir. Dilin frazeoloji sisteminin semantik yanaşmadan istifadə edərək öyrənilməsini bir çox tədqiqatçının əsərlərində izləmək olar. Araşdırmada V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski və V.N.Teliya kimi rus dilçilərinin və Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, N.Cəfərov və M.Hüseynzadə kimi Azərbaycan alimlərinin fikirlərinə istinadlar verilmişdir.

Açar sözlər: rus və Azərbaycan dilləri, frazeoloji vahid, tədqiqat predmeti, semantika, funksionallıq, funksional-semantik aspekt

Elnura Gasimova

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0007-5798-2892>
ulviyye.eliyeva.90.90@mail.ru

Gunay Mammadova

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0009-3138-0687>
gunaywamsaddinkizi@gmail.com

Turkan Huseynova

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0007-7182-0283>
tutu.huseyn@gmail.com

Comparative Analysis of Phraseological Units in the Azerbaijani and Russian Languages

Abstract

It is clear that when studying phraseology, it is necessary to study the semantics, stylistic, and expressive shades of a phraseological unit, but one of the most important aspects in its study is to take into account the possibility of using it in texts of different styles. The main objectives of the study are: a) to analyze the works of researchers who raise the issue of the formation of the semantics of phraseological units, their function in texts of different styles; b) to present the main provisions of works studying the semantics and function of phraseological units of the Russian and Azerbaijani languages.

The article uses theoretical and empirical research methods. The theoretical method covers the analysis of scientific literature on the problem under study, and the empirical method covers the observation of phraseological units of the Russian and Azerbaijani languages. The traditional study of phraseological units of the Russian language is based on the use of the functional-semantic aspect. In the Azerbaijani language, phraseological units become a separate subject of study in terms of semantic depth, national-cultural content, and functional flexibility. The study of the phraseological system of the language using a semantic approach can be traced in the works of many researchers. The study references the views of Russian linguists such as V.V.Vinogradov, N.M.Shansky, and V.N.Telia, and Azerbaijani scholars such as A.Demirchizade, A.Akhundov, N.Jafarov, and M.Huseynzade.

Keywords: *Russian and Azerbaijani languages, phraseological unit, research subject, semantics, functionality, functional-semantic aspect*

Giriş

Frazeoloji vahid obrazlılıq və ifadəlilik kimi xüsusiyyətləri ilə fərqlənən mürəkkəb və heterogen bir fenomen kimi təsnifatı, obrazlılığı və ifadəliliyi ilə seçilir. Bu vahidlərin semantikasının formalaşması və funksiyası məsələsi müasir dilçilikdə ən mübahisəli məsələlərdən biri olduğu üçün tədqiqatı daha da aktual edir. Çünki frazeoloji vahidin formalaşma mexanizmi, onun nitqdə istifadəsi olduqca mürəkkəbdir. Əsas səbəbləri: 1) ifadənin tərkib hissələrinin tərkibi — bunun təhlili bizə komponent sözlərin leksik mənalardan frazeoloji vahidin semantikasının formalaşmasında iştirak edən semaları müəyyən etməyə imkan verir; 2) ifadənin sintaktik quruluşu — çünki semantik transformasiyaların dərəcəsi və təbiəti fərqlidir və frazeoloji vahidin sintaktik strukturundakı komponentin rolu ilə birbaşa əlaqəlidir.

Tədqiqat

Semantik baxımdan, frazeoloji vahidlər ifadə etdikləri mənaya görə bir neçə qrupa bölünür.

V.N.Telia yazdığı “*Rus dilinin məcazi ifadələr lüğəti*”ndə frazeoloji vahidləri mənə xüsusiyyətlərini əsas götürərək aşağıdakı semantik qruplara bölmüşdür:

1. Frazeoloji vahidlər mənaca daha zəngin, ifadəli və parlaqdır, sinonimlər isə mənasından çox detallarla zəngindir;
2. Frazeoloji vahidlərin mənası əsasən vəziyyətlə əlaqəlidir (frazeoloji vahiddən istifadə edərkən onun istifadə olunacağı lingvistik konteksti anlamaq vacibdir);
3. Mənanın qiymətləndirici xarakteri — frazeoloji vahidlər hadisəni, obyekt, vəziyyəti xarakterizə etməklə yanaşı, danışanın müsbət və ya mənfi münasibətini, bir növ qiymətləndirməni ifadə edir;
4. Emosional münasibətin ifadəsi.

V.N.Telia mənaca yaxın frazeoloji vahidləri tematik sahələr üzrə qruplaşdırmışdır. Burada insanın xüsusiyyətlərinə xas olan “daxili keyfiyyətlər” və “xarici xassələr” alt qrupları fərqləndirilir.

Daxili keyfiyyətlər:

Məsələn: *семь нядей во лбу* — başı çox işlək olmaq; fiziki vəziyyətə aid frazeoloji vahidlər (*еле на ногах держаться* — güclə ayaqda durmaq); fiziki hərəkət və hərəkət tərzini frazeoloji vahidlər

(*сломя голову* — baş götürüb qaçmaq); hiss və daxili vəziyyəti əks etdirən frazeoloji vahidlər (*прійти в себя* — özünə gəlmək); hiss-münasibət sahəsini bildirən frazeoloji vahidlər (*быть не в духе* — kefinin olmaması).

Xarici xassələr alt qrupuna aid olanlar:

fəaliyyət yönümlü (*как по маслу* — yağ kimi getmək); iş, işsizlik və maddi vəziyyət yönümlü (*сидеть без гроша* — cibi boş olmaq); yoxsulluq, var-dövlət yönümlü (*жить в достатке* — bolluq içində yaşamaq); intellektual qabiliyyətlər və düşüncə tərzı yönümlü (*не иметь понятия* — anlayışı olmamaq); nitq fəaliyyəti yönümlü (*держат язык за зубами* — dilini saxlamaq); davranış yönümlü (*вести себя вызывающе* — təxribatçı davranmaq). Hadisələrin xüsusiyyətləri ilə bağlı vahidlər (*иметь место* — baş vermək); fəza ilə bağlı vahidlər (*на каждом шагу* — hər addımda); zaman anlayışı ilə bağlı vahidlər (*в мгновение ока* — bir göz qırpmında); ölçü və miqdar ilə bağlı vahidlər (*полным-полно* — həddən artıq çox).

R.İ.Yarantsevin “Rus frazeologizmlərinin lüğəti və arayış kitabçası”nda frazeoloji vahidləri müəllif tərəfindən əsas və ya dominant sema əsasında bir neçə tematik qrupa birləşdirmək cəhdi edilmişdir. Bu qruplaşdırma onlarda olan ifadəliliyi göstərir ki, bu da frazeoloji vahidin yalnız bir tematik qrupa aid edilməsinə imkan vermir.

Lüğət-arayış üç əsas hissədən ibarətdir: frazeoloji vahidlərin əlifba sırası ilə indeksi, tematik indeksi və lüğətin özü, hansı ki, üç blokdan təşkil olunub:

1. insanın duyğuları və hissləri;
2. insanın xüsusiyyətləri və xarakter keyfiyyətləri;
3. hadisələrin və vəziyyətlərin xüsusiyyətləri.

Hər bir hissə daxilində isə daha dar tematik cərgələr qrupları var.

Birinci hissədə — insanın duyğuları və hisslərini əhatə edən bölmədə müxtəlif emosional vəziyyətləri ifadə edən 28 tematik sətir tapırıq:

1. Sevinc, heyranlıq, xoşbəxtlik, zövq: *летать от счастья* — sevincdən uçmaq; *сердце радуется* — xoşbəxt olmaq; *на седьмом небе, душа поёт* — sevinci yerə-göyə sığmamaq;
2. Aşılıq, bağlılıq, pərəstiş, eşq: *по уши влюбиться, свет клином сошёлся* — vurulmaq, gözü yalnız birini görmək; *глаза горят любовью* — gözləri eşqdən parıldamaq; *душа в душу* — ürəkdən bağlı olmaq;
3. Xoş arzular, nəzakət: *всего доброго, счастливого пути* — uğurlar olsun, yolun açıq olsun; *счастья и здоровья* — xoşbəxtlik və sağlamlıq arzulamaq; *удачи во всём* — hər işdə uğurlar arzulamaq.

İkinci hissəyə — insanın xüsusiyyətlərini və xarakter keyfiyyətlərini əks etdirən 36 frazeoloji vahidlər daxildir:

1. Dürüslük, səmimiyyət, açıqlıq: *с открытой душой* — ürəyi açıq; *без задней мысли* — gizli niyyəti olmadan; *на чистоту* — açıq danışmaq, gizlətmədən demək;
2. Zəka və düşüncə tərzı: *голова на плечах* — başı işləmək; *быстро схватывать* — tez qavramaq; *сообразать на лету* — hadisələrə tez reaksiya vermək;
3. İnsanın mənfi xarakter xüsusiyyəti: *ветер в голове* — yüngülxasiyyət; *пустое место* — ciddiyyətsiz adam; *легкомысленный* — məsuliyyətsiz, düşüncəsiz.

Üçüncü hissədə — hadisələrin və vəziyyətlərin xüsusiyyətlərini bildirən 127 tematik cərgə təqdim olunur:

1. Oxşarlıq və fərqlilik: *как две капли воды* — bir-birinin eyni; *словно близнецы* — qardaş kimi oxşar;
2. Dəvət və müraciət formaları: *милости просим* — buyurun; *заходите в гости* — qonağımız olun; *добро пожаловать* — xoş gəlmisiniz;
3. İfşa və cəza: *раскрыть карты* — üzə çıxarmaq; *поставить на место* — yerini göstərmək və s.

Frazeoloji vahidləri funksional-semantik aspekt baxımından araşdıran S.G.Gavrin aşağıdakı funksiyaları müəyyən edir:

1. stilistik, ifadəli-məcəzi və emosional-ifadəli (bunlar bu frazeoloji vahidləri ehtiva edən nitqin obrazlılığını və ifadəliliyini artırmaqdan ibarətdir), nitqin lakonizasiya funksiyası, semantik sıxılma (lingvistik iqtisadiyyatın təzahürü), hiperbolizasiya və intensivlik funksiyası kimi növləri əhatə edir;
2. pragmatik, o cümlədən kümülatif (fazeoloji vahidlər insanların kollektiv təcrübəsini ötürmək üçün depo kimi istifadə olunur), istiqamətləndirici (rəhbərlik edən, təsir edən funksiya) funksiyaları, eləcə də xülasə funksiyası (fazeoloji vahid əvvəlki ifadənin qısa xülasəsidir), qiymətləndirmə və əlaqə qurma, düşüncə təsdiqləmə və kompensasiya funksiyaları (Gavrin, 1969).

E.V.Çudina və İ.Yu.Moiseeva pragmatik funksiya aşağıdakı növləri aid edir:

1. simptomatik (fazeoloji vahid hadisələri, əşyaları təsvir edir, hissləri ifadə edir) və
2. signal (fazeoloji vahid müəyyən bir reaksiyaya səbəb olur ki, bu da arzuolunan davranışın səbəbidir) (Chudina və Moiseeva, 2004).

N.V.Polişçuk öz tədqiqatında interjektiv frazeoloji vahidlərə xas olan kompensasiya funksiyasını müəyyən edir. Bu, güclü emosional təcrübəni, affekti təsvir edərkən reallaşır (Polişçuk, 1988).

İ.İ.Çernişeva dissertasiyasında frazeoloji vahidlərin mətn yaradan funksiyasını ilk olaraq müəyyən etmişdir. Fazeoloji vahidlər mətndə təcəssüm etdirildikdə mətn yaradan (və ya kontekst yaradan) funksiya alırlar. O, bunu frazeoloji vahidin lingvistik xüsusiyyətlərini dərk etməyin bir yolu kimi başa düşür və “mətnin strukturunda struktur elementləri və bəzi hallarda mətn fraqmentlərinin birləşdirici vasitələri olan əlaqələri yaratmağa” imkan verir (Çernişeva, 1970).

Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemini araşdıran Ə.Dəmirçizadə frazeoloji vahidlərin dilin tarixi inkişafını, milli təfəkkür xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyini, həmçinin semantik bütövlük və obrazlılıq yaratdığını vurğulayır. O qeyd edir ki, bu vahidlər dilin sadəcə nominativ vahidləri deyil, xalqın dünyanı qavrama tərzinin dilə köçürülmüş formasıdır. Alim həmçinin frazeoloji vahidlərin dilin ekspressiv imkanlarının formalaşmasında mühüm rol oynadığını bildirir (Dəmirçizadə, 1962).

A.Axundov frazeoloji vahidlərin funksional və üslubi xüsusiyyətlərini ön plana çəkir. O vurğulayır ki, bu vahidlər nitqin təsir gücünü artırın vasitələrdir və dilin emosional-ekspressiv potensialını zənginləşdirir. Axundov həmçinin bildirir ki, frazeoloji vahidlərin kontekstdən asılı olaraq semantik çalarlar qazanması üslubi fərqlənmənin əsas göstəricisidir (Axundov, 1986).

N.Cəfərov frazeoloji vahidləri milli-mədəni dəyərlərin və kollektiv yaddaşın daşıyıcısı kimi təqdim edir. O qeyd edir ki, frazeologiya dil və mədəniyyət münasibətlərinin ən aydın təzahür sahələrindən biridir. Cəfərov vurğulayır ki, frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu xalqın tarixi təcrübəsi, mentaliteti və mədəni kodları ilə sıx bağlıdır (Cəfərov, 2004).

M.Hüseynzadə frazeoloji vahidlərin funksional imkanlarını araşdırır. O bildirir ki, bu vahidlər nitqdə məna genişlənməsi və semantik intensivləşmə yaradır. Hüseynzadə qeyd edir ki, frazeoloji vahidlər kontekst daxilində yeni məna çalarları qazana bilər və nitqin strukturunda həm məna, həm də üslub baxımından birləşdirici rol oynayır (Hüseynzadə, 1975).

Dilçilər frazeoloji vahidlərin funksiyalarının iki böyük qrupa bölündüyü barədə yekdil fikirdədirlər:

1. sabit — istənilən şəraitdə bütün frazeoloji vahidlərə xas olan funksiyalar;
2. dəyişkən — müəyyən frazeoloji vahidlərə xas olan funksiyalar.

Sabit funksiyalar: Tədqiqatçıların, xüsusən də A.V.Kuninin əsərlərini təhlil edərkən görürük ki, kommunikativ, idrak və nominativ funksiyaları sabit funksiyalar kimi kateqoriyalara ayırır (Gavrin, 1969, s. 58).

Kommunikativ funksiya frazeoloji vahidin ünsiyyət və ya mesaj vasitəsi olmaq qabiliyyətidir. Bu sistemin funksional aspektinin iyerarxiyası burada özünü göstərir. Koqnitiv və nominativ funksiyalar kommunikativ funksiya daxilində vahid təşkil edir. Bütün digər funksiyalar isə bu funksiyalar çərçivəsində həyata keçirilir.

Nominativ funksiya frazeoloji vahidlərin real dünyanın obyektlərini adlandırmaq, eləcə də nitq fəaliyyətində bu obyektləri frazeoloji adlarla əvəz etmək qabiliyyətidir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, nominativ funksiya neytral-nominal və nominal funksiyağa bölünür. Onların fərqi ondadır ki, biri obyektləri neytral, digəri isə stilistik olaraq adlandırır.

İdrak funksiyası “real dünyanın obyektlərinin şüur vasitəsilə əks olunması, onların idrakını asanlaşdırmasıdır” (Gavrin, 1969, s. 58).

Dəyişkən funksiyalar:

1. semantik, o cümlədən volontativ — frazeoloji vahiddə danışanın iradə ifadəsinin əks olunması; nəticəvi — frazeoloji vahidlə xarakterizə olunan hərəkətə və ya hadisəyə səbəb olan səbəbin ifadəsi; deiktik — frazeoloji dönüş nitq aktının iştirakçılarını, nitq subyektini, obyektin uzaqlıq dərəcəsini, yerini və zaman lokalizasiyasını göstərir;
2. pragmatik (təsir funksiyası) — nitqin ünvanına məqsədyönlü təsir göstərmək üçün frazeoloji vahidlərdən istifadə;
3. stilistik — nitq vasitələrinin nitqin ümumi intellektual məzmununu qoruyub saxlayaraq stilistik effekt əldə etməyə yönəlməsi.

Frazeoloji vahidlər müxtəlif tipli mətnlərdə bir-birindən fərqli funksiyaları yerinə yetirir. Bunlara təsviri, xarakteristik, terminoloji və digərlərini misal göstərə bilərik. Qeyd edək ki, yuxarıda nəzərdən keçirilən bütün funksiyalar ümumidir, yəni ümumiyyətlə qəbul edilərək geniş şəkildə istifadə olunur. Tədqiqatın əhəmiyyətli bir hissəsi müxtəlif müəlliflərin bədii əsərlərində frazeoloji vahidlərin funksiyalarını müəyyən etməyə həsr olunmuşdur. Frazeologizmlərin həmçinin ortaq funksiyalara əsaslanan təsadüfi funksiyaları, əlavə məna funksiyaları, mənanı zəiflətmə və ya aydınlaşdırma funksiyaları və s. var. Həm ümumi, həm də təsadüfi xarakterli frazeoloji vahidlərin semantik qrupları mətndə yaradıcı və bədii tapşırıqların həyata keçirilməsi üçün effektiv mexanizm hesab edilərək, onların məcazi və ifadəli potensialını mümkün qədər nəzərə almağa kömək edir (Şanski, 1996, s. 326).

Nəticə

Araşdırmalarımızda rus və Azərbaycan dillərinin frazeoloji materialının funksional-semantik aspektdən təhlili aparılmış və nəticələri hazırladığımız məqalədə çox sadələşdirilmiş formada qeyd olunmuşdur. Tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, hər iki dildə frazeoloji vahidlərin semantik iyerarxiyası və funksional xüsusiyyətləri arasında əhəmiyyətli oxşarlıqlar mövcuddur. Frazeoloji vahidlər dilin yalnız leksik deyil, eyni zamanda semantik, pragmatik və funksional potensialını da özündə cəmləşdirir. Həmçinin nitqdə obrazlılıq, ifadəlilik və qiymətləndirmə funksiyalarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İnanırıq ki, tədqiqatımız məhsuldar istiqamət olmaqla yanaşı, dilin mədəni, idrak və kommunikativ imkanlarının daha dərinədən dərk edilməsinə şərait yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (1986). *Azərbaycan dilində frazeoloji ifadələrin funksional və üslubi xüsusiyyətləri*. Elm və Təhsil.
2. Cəfərov, N. (2004). *Milli-mədəni frazeologiya və Azərbaycan dili*. Nurlan.
3. Chernysheva, I. I. (1970). *Phraseology of the modern German language*. Higher School.
4. Chudina, E. V., & Moiseeva, I. Yu. (2004). Pragmatic functions of proverbs and sayings. *Bulletin of the Orenburg State University*, 11, 170–172.
5. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin frazeologiyası*. Maarif.
6. Gavrin, S. G. (1969). *Phraseology of the modern Russian language*. Higher School.
7. Georgieva, S. I. (2000). *Semantic structure of phraseological units in the process of its formation and functioning*. Kurgan State Publishing House.
8. Hüseynzadə, M. (1975). *Frazeoloji vahidlərin funksional imkanları və mətn strukturu*. Elm.

9. Seyidəliyev, N. F., & Əhmədov, B. B. (Comp.). (2024). *Azərbaycan dilinin böyük frazeoloji lüğəti* (2 cild). AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Aspoliqraf. (II cild).
10. Shansky, N. M. (1996). *Phraseology of the modern Russian language*. Peter.
11. Telia, V. N. (1996). *Russian phraseology: Semantic, pragmatic and linguacultural aspects*. Academy.
12. Vinogradov, V. V. (1972). On the main types of phraseological units in the modern Russian language. In *Selected works: Lexicology and lexicography* (pp. 140–161). Nauka.
13. Yarantsev, R. I. (1997). *Russian phraseology: Dictionary-reference book* (Approx. 1500 phraseological units). Rus. lang.

Daxil oldu: 21.09.2025

Qəbul edildi: 12.01.2026